

IV асрнинг бошларида Хиндистон бир неча ўнлаб майда ва йирикрок давлатлардан иборат бўлиб, бу давлатлар тепасида кичик-кичик подшолар-рожалар турар эди, улар хукмрон табакаларга-брахманлар табакасига (кохинларга) ва кшатрийлар табакасига (харбий зодагонларга) суянар эдилар. 320 йилда шимолий Хиндистоннинг шундай рожаларидан бири Чандрагупта I (320-340) теварак-атрофидаги подшоларни ўзига бўйсундириб, Ганг дарёси хавзасида хийла катта бир давлат тузди, бу далаат Гупта давлати деб аталиб, VI асрнинг бошларида яшади. Чандрагупта I нинг ворислари замонида,-улардан айникса Самудрагупта (340-380) ва Чандрагупта II (380-414) ўзларининг истилолари билан маххур эдилар,- Гупта давлати Ганг дарёсининг куйи окимини ҳам, то унинг денгизига куйиладиган жойигача, шунингдек, Декан ясси тоғларининг бир қисмида то Нарбат дарёсигача бўлган ерларни ўз ичига олар эди. Гупта давлатининг пойтахти Паталипутра шаҳри эди.

Гупта подшолари Сосонийлар Эрони билан кизгин кизгин савдо-сотик олиб борди ва маданий алоқа килди. Улар Хиндистоннинг шимолий чегараларини Ўрта Осиёлик кабилаларнинг хужум хавфидан узок вақтгача саклади. Гупта даврида Хиндистон иктисодиё ва маданий жихатидан жуда юксалди. Хозирги Хиндистонда энг кенг тарқалган Хиндуизм динининг вужудга келиши ҳам ўша давр билан боғланганди. Гупта даврида Хиндистоннинг ижтимоий тузуми асосан хали кулдорлик характерини саклаб қолган эди. Куллар турли ирригация ва курилиш ишларида, кишлок хўжалигида ҳамда кўпдан-кўп хизматкор ва малай сифатида уй-рўзгор ишларида кенг фойдаланилар эди. Куллар Осиёдангина эмас. хаттоки Африкадан ҳам келтирилар эди. Хинд жамиятида кулдорликка хос аломатларнинг мавжудлиги аҳолининг касталарга (табакаларга) қараб бўлинишида ҳам намоён бўлган эди. Бу бўлиниш Гупта даврида ҳам сакланиб, янада ривожланмоқда эди. Қадимий касталарнинг тўрта асосий тури-брахманлар (кохинлар), кшатрийлар (жангчилар), вайшиялар (деҳконлар, хунармандлар, савдогарлар) ва шудралар (собик кулларнинг ва хар тоифадаги қарам кишиларнинг энг паст табакаси бўлиб, булар киши хазар қиладиган ишларни бажарувчи кишилар эди)қхали жуда қадим замонларда таркиб топган Хинд жамияти социал структурасининг турли босқичларни ифода этади. Ўрта асрнинг бошларида хинд касталари анча эволюционлашди, Брахманлар ва кшатриялар кохин ва харбий табакаларга айланиб кетдилар, давлат хокимияти уларнинг қўлида эди, шу билан бирга улар жуда кўп куллари бўлган энг йирик ер эгалари эдилар. Иккинчи бир ўртача ва паст даражадаги касталар вақт ўтиши билан майдалашиб бордилар. Гупта даврида касталарнинг миқдори бир неча ўн турдан ошди. Жамиятнинг шудрага оид энг тубан кастаси «хазарли кишилар» деб аталар эди, чунки улар олий каста вакилларига яқинлашса, бу олий зотларнинг гўё харом қилади деб ҳисобланар эди.

Энг паст касталарнинг ҳақ-хуқуқсизлиги, хўрланиши, кулдорлик тузумининг идеологиясини энг ёркин ифодаси эди, кулдорлик тузуми даврида кишилар бир томондан, тўла ҳуқуқли, эркин кулдор хукмронларга, иккинчи томондан, бутунлай ҳақ-хуқуқсиз, хўрланган, задаланган кулларга ёки шуларга ўхшаб кетадиган кишиларга бўлинар эди.

Аммо Хиндистондаги кулдорлик тузумининг яна бир характерли хусусияти шу эдики, ривожланган кулдорчилик ва эксплуатациянинг кулдорлик системаси билан бир қаторда гоёят катта иктисодий ахамиятга эга бўлган жамоа жехкончилиги ҳам доим мавжуд

ўблиб, яшаб келмокда эди. Кишлок жамоаси кулдорлик тузуми даврида ҳам, кейинчалик бориб, феодализм даврида ҳам хинд жамиятининг -уйи социал-иктисодий ячейкаси бўлиб хизмат килди, бу жамият шу ячейка устига курилган эди. Хиндистоннинг ижтимоий хаётида кишлок жамоасининг ахамиятини кичкина-кичкина марказлари ташкил килиб, шу марказлар саноат билан кишлок хўжалиги ўртасидаги хонаки алока асосида яшайди. Хар бир кишлокнинг маълум миқдорда экинзор ери ва яйлови бор эди. Хар бир кишлокнинг тепасида оксокол ва яна бир неча мансабдор кишилар турар эди. Кишлок жамоаси бир неча ёки бир неча юз оиладан иборат бўлиб, хунармандликнинг кишлок хўлиги билан кўшилишига асосланган бошлангич ишлаб чиқариш ячейкасини ташкил килар эди. Бу оилада жамоалар хонаки саноатга асосланган бўлиб, унда кўлда тўкиш, кўлда йигириш, кўл кучи билан ер ишлаш усулига алохида бир тарзда бир-бирига кўшилиб кетган эди, -бундай кўшилиш бу жамоаларнинг хар кайсисини ўзига мустакил тусга киритиб кўйган эди. Гупта подшоларнинг иктисодий кудрати биринчи навбатда худди анашу беҳисоб дехкон жамоаларини эксплуатация килишга асосланган эди. Бирок Гупта даври кулдорлик системасининг тушкунликка юз тута бошлаганлиги билан тавсифланади. Кулдорлик тузуми элементлари ташкил топаётган эди. /арбий Европа ва Араб халифалиги мамлакатларида кўрганимиздек, феодализм жамиятнинг негизи бўлган жуда кўп сонли жамоа дехкончилигининг мавжудлиги хинд жамиятига кулдорлик тузмидан феодализм тузумига ўтишни енгилаштирди. Гупта даврида кулчилик тугатилиб, феодализм тугила бошлаганлигини бир канча фактларда кўриш мумкин. Куллар тезктез эркин кўйиб юбориладиган ва муайян хизматларни ўташ шарти билан уларга унча катта бўлмаган ер участкалари ажратиб бериладиган бўлди. Подшо хўжалигидаги ерларнинг хаммасида ҳам куллар ишламас эди, бу ерларнинг талай кисми хосилнинг бир кисмини подшо хўжалигига топшириш шарти билан ижарага берилар эди. Майда ижарачиликка ўтилишига сабаб манбаларнинг кўрсатишича, кулларнинг етишмаслиги эди. Шу билан бир вақтда кишлок жамоасининг ўз ичида мухим процесслар юз бермокда эди. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва ишлаб чиқариш кулларининг такомиллашиши натижасида кичикрок оиланинг кучи билан ҳам хўжалик юритиш мумкин бўлиб колди. Катта оилалар майда-майда оилаларга бўлиниб кетди, катта оилага карашли чек ерлар ҳам парчаланиб кетди, бунда тўнгич ўгилга укаларига караганда ер кўпрок ажратиб берилар эди. Оддий жамоачиларнинг бир кисми хонавайрон бўлиб, жамоанинг анча бойрок аъзоларига карам холига тушиб колар эди, буларнинг жуда кўп мол хайвонлари ва мехнат кулларлари бўлиб, хонавайрон бўлган жамоачиларни эксплуатация килар эди. Буларнинг хаммаси окибат натижада феодализм карамлиги муносабатларининг ўрнатилишига олиб келар эди.

Гупта давлати даврида маданият аввало, классик монументал архитектуранинг ривожланиши билан тавсифланади, бу даврда жуда кўп ибодатхона ва саройлар курилган эди. гупта даврида курилган биноларнинг кўпи кейинчалик хорижий истилочиларнинг Хиндистонга килган хужумлари натижасида вайрон килиб ташланган эди. лекин хар холда ўша даврдан сакланиб, колган баъзи бир биноларга караб, уларни жуда мохирлик билан курилганлиги тўғрисида тасаввур хосил килиш мумкин. Масалан, бахайбат яхлит тошларнинг ичини гор килиб ўйиб ишланган Эллага ва Ажанта ибодатхоналар ичида кадимий хинд ва будда афсоналаридан олиб ишланган хайкаллар бенихоя кўп бўлиб, буларда кишиларнинг фигуралари ифода этилган. Бу фигуралар ўзининг гўзаллиги ва улугворлиги билан кишини хайратда колдиради. Ибодатхона деворлари хилма-хил суратлар билан безатилган. Гупта давридаги расомлар ва

усталар, металлга пардоз беришда юксак санъат чўккиларини эгалладилар. Бизнинг эрамиздан аввалги IV асрнинг охири ва V асрнинг бошларида куйма темирдан ишланган устун хозирга қадар Дехлида сакланиб келмоқда, у қарийб бир ярим минг йил давомида очикликда жазирама қуёш ва ёмғирлар остида қолиб кетганлигига қарамай, уни ҳатто занг ҳам босмаган.

Гупта даврида хинд фани катта муваффақиятларга эришди. Бир қанча хинд мунажжим (астроном)ининг номи Хиндистондагина эмас, унинг ташқарисидаям машҳур эди. Булар орасида V-VI асрларда яшаган, грек фани ва астрономияси билан таниш бўлган Арьябхата, Варахамхира ва Брахмагупта айниқса ажралиб туради. Хиндистонда бу даврда тиббиёт, айниқса ўтқиғхлар билан даволаш жуда ривож топган эди.

Адабиёт, поэзия ва драма соҳасида Гупта даври ўзидан кейинги кўпгина авлодлар учун тақлиф бўлиб хизмат қиладиган жуда юксак намуналарини қолдирди. IV аср охири ва V асрнинг биринчи ярмида ўтган гениал хинд ноири Калидасанинг асарлари айниқса катта аҳамиятга эга бўлган. Калидаса қахрамонлик темаларидан бир нечта дoston ҳамда мифологик ва тарихий мавзуларда кўп драмалар ёзди. «Олкишланган Шакунтала» драмаси айниқса катта дoнг қозонди, бу асарда ниҳоятда назокатли ва шу билан бир вақтда ўз йўлида жуда оғир машақатли тўсиқларни енга олган жўшқин жасоратли оддий хинд аёлининг ажойиб образи берилган. Бу асар /арбий Европага 1789 йилда маълум бўлиши биланок қадимий хинд адабиётига жуда катта қизиқиш уйғотди. Калидаса ўз қашрамонларини қисман классик китоб тилида-санскритда, қисман турли маҳаллий лаҳжаларда гапиртиради, бу эса ўша даврдаги Хиндистон аҳолисининг этник жиҳатидан хилма-хил бўлганини кўрсатади. Калидасанининг асарлари хозирги вақтда дунёдаги асосий тилларнинг ҳаммаси таржима қилинган.

Гупта замонида хиндларнинг ҳукмрон дини брахманизм бўлиб, бу дин учта асосий худо-Брахма, Вишну ва Шива бор деб таълим бериш билан бирга жуда кўп бошқа худолар ҳам бор эди; бу худолар табиат қучларининг барча турли-туман форма ва кўринишларининг ифодаси эди, одамлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, ҳар хил жонсиз нарсалар-санамлар ва ҳақозолар илохийлаштирилар эди. Брахманизмнинг дабдабали маросимлари ва уқчли қохинлари бўлиб, бу қохинлар наслдан-наслга ўтадиган алоҳида бир табақа эди. Бирок брахманизм билан бир қаторда унинг ўз ичида бошқа бир дин-буддизм ҳам пайдо бўлиб, кўп тарафдор ортирди (бу дин эрамиздан олдинги V асрдаёқ пайдо бўлган эди). Бир вақтлар буддизм энг қадимги дин бўлмиш брахманлар динини ҳатто енгаётгандек ҳам бўлиб кўринар эди. Гупта подшоларининг кўпи буддизмга ҳомийлик қилди. Бирок, пировардига, брахманизм енгаб қикди, лекин шу билан бирга у янги тус-хиндуизм тусини олди. VI ва VII асрларда узил-қесил ташқил топган хиндуизм ўзининг кўпдан-кўп эски мажусий худоларини батамом саклаб қолди. Лекин шу билан бирга у, буддизмдаги диний диний фалсафасининг баъзи элементларини, унинг ёмонликка қаршилиқ қилмаслик, тарқи дунё қилиш, қиши ўлгандан кейин жоннинг бошқа нарсага ўтишига ишониш ва х.золар тўғрисидаги таълимотини ҳам ўзига сингдириб олди. Буддизм дини Хиндистон ташқарисида- Хитой, Хинди-Хитойда, Индонезия, шунингдек Мўғилистонда, Тибетда ва қисман Ўрта Осиёда (Туркистонда) қенг тарқалди. Хиндистоннинг ўзида буддистлар қийла оз қолди.

Гупта давлати VI асрнинг бошларига қелиб тугади. У V асрдаёқ тушқунликка учрай бошлаган бўлиб, бунинг асосий сабаби меҳнатқаш омма аҳолининг оғирлиги эди. Ҳукмрон сифнлар қаддан ташқари зеб-зийнат ичида яшади; дехқонларга оғир солиқлар қолинди, улар ўзлари етиштирган ҳосилнинг кўп қисмини солиққа тўлашга мажбур эди;

аҳоли давлат фойдасига узлуксиз равишда турли хил ишларни бажаришга мажбур килинди. мана шуларнинг хаммаси хинд дехконларининг холдан кетказди ва кишлок жамоалари экономикасини вайрон килди. Мехнаткашлар ўртасида норозилик тугилагнлиги аломатлари Гупта замонидан колган адабий ёдгорликларда кўп учрайди. Гупта подшолигига узил-кесил зарба берган нарса кўчманчи эфталитлар, яъни ок гуннларнинг бостириб кириши бўлди, улар V асрнинг охири VI асрнинг бошларида Шимолий чегарани ёриб ўтиб, Шимолий Хиндистоннинг кўпига шаҳар ва кишлокларнинг ниҳоятда вайрон ва хароб килиб ташланди. 530 йилда ок гуннлар подшо Гуптанинг вассали рожа Ясодхарма томонидан тор-мор килинди.

Гуннларни енгандан кейин, Ясодхарма Гупта династиясига итоат килишдан бош тортиб, ўзи махарожа унвонини олди. Лекин унга Гупта давлати территориясининг фақат бир қисмигина буйсунди.

VII асрнинг бошларида Харша (606-647) давлати бирмунча вақтгача юксалиб борди. Харша Канаужа князлигининг рожаси эди, чўнгра у бутун Шимолий Хиндистонни ўзига бўйсундирди. Харша давлати ганг дарёси водийси бўйлаб Шаркий Панжобдан то Бенгалия кўлтигигача бўлган территорияни ўз ичига олди. Марказий Хиндистоннинг князлари ҳам Харшага вассал қарамликда эди. хаммаси бўлиб, 40 тача князь унга қарам эди. Харша империяси узок умр кўрмади. Унинг ҳокимияти феодаллашув процессининг кучайиши, ўз вассаллари-рожалар кудратининг тобора бориши натижасида заифлашди № бу рожалар пировардида бутунлай мустақил бўлиб, марказга итоат қилмай кўйдилар. Харша вафотидан кейин унинг давлати парчаланиб кетди, узок вақтгача Хиндистон чет эл босқинчиларига қаршилик кўрсатолмайдиган тарқок бир мамлакат бўлиб келди. Канауж шаҳри-хали VIII-X асрларда ҳам Шимолий Хиндистоннинг пойтахтлиги аҳамиятини сақлаб қолган эди, аммо унинг маҳаражлари мана шу юз йилликлар давомида Хиндистонга доимий равишда ҳужум қилиб келаётган ташқи душманларнинг шимолда яшовчи турли хилдаги қабилаларнинг босқинини қайтариш ўрнига, кўпроқ Хиндистоннинг ичидаги ўз рақобатчиларига қарши қураш олиб бориш билан овора бўлдилар.

VI-VII асрларда Хиндистонда феодал муносабатлар янада ривожланди. Феодаллашув процессининг тезлашувида Шимолий Хиндистоннинг (Гупта подшолари давлати қулагандан кейин ва иккинчи марта Харша давлати тугагандан кейин) сиёсий жихатдан парчаланиб кетиши катта роль ўйнади, ўнлаб майда князликлар вужудга келди, бу князликларнинг князлари йирик ер эгалари эди. улар кишлок жамоаларини ўзларига бўйсундириб олиб, каттик эксплуатация қилдилар. Буюк князлар-маҳаражлар ва вассал князлар, уларга қарам князлар-рожалар бўлар эди. унисида ҳам бунисида ҳам уларга қарам профессионал жангчилар бўлиб, уларга харбий хизмат ўтаганликлари учун ер участкалари инъом қилинар эди. Жамна билан Гнанг дарёлари ўртасида бу хилдаги хинд рицарлари айниқса кўп эди, шимолдан ҳужум қилиб бостириб кириш хавфи бу ерда анча кучли эди. бу ерларда вужудга келган жуда кўп сонли рицарлилар табақаси ражпутлар (айнан таржимаси «шоҳ фарзандлари») деган ном олдилар. Бориб-бориб ражпутлар қадимий харбий табақа бўлган қшатрийлар билан аразлашиб кетди.

Феодаллар ер эгаллигининг ривожланишида хинд ибодатхоналари анча катта роль ўйнади. Хинд қохинлари жуда катта ерларга эга эдилар, уларнинг кўллаб-қувватлашига муҳтож бўлган князлар жуда кўплаб ер улашиб берганлиги учун бу ерлар кейинги юз йилликларда янада кўпайиб борди. баъзи ибодатхоналарнинг 1000, хатто 1500 кишлоғи бўлар эди. Жамоачи дехконлар ҳосилнинг катта қисмини ибодатхоналарга тўлар эдилар

ва ибодатхона уларни суд килиш ҳуқуқига эга эди.

Хиндистонга VII асрнинг охирида Эрон ва Афғонистонни босиб олганларидан кейин, араблар Хиндистонга бевосита кўшни бўлиб қолди. Бундан ташқари, Хиндистонга араблар денгиз билан, яъни Форс кўлтиги билан бориб Хинд океанидан ҳам ҳужум қила олар эди. 712 йилда Умавийларнинг саркардаларидан бири Муҳаммад ибн Қосим, Басрадан сузиб бориб. Хиндистондаги Синд мамлакатини босиб олди. Лекин орадан бир неча ўн йил ўтгач, араблар Хиндистондан бутунлай сиқиб чиқарилди. Ислом динининг тарғиб қилинишига хиндлар душманлик назари билан қаради, чунки ислом динини улар чет эллик босқинчи ва талончилар дини деб ҳисоблади, хиндуизм эса ислом динига қарши «миллий» дин эди.

Муслмонлар ҳужуми фақат XI асрнинг иккинчи ярмидагина қайтадан бошланди, бу сафарги ҳужум илгариги ҳужумдан каттик бўлди. бу ҳужум учун энг асосий замин тугдириб берган нарса шу бўлдики, қучли ва урушқок турк-эрон давлати-/азнавийлар давлати вужудга келган эди. (бу давлатнинг номи пойтахт бўлмиш /азна шаҳрининг номидан олинган эди). Султон Муҳаммад /азнавий (998-1030) шарқий Эрон ва Афғонистон ерларини, 101 йилдан эътиборан эса Амударёнинг бериғи томонидаги ерларни, яъни Бухорони ҳам ўз қўл остига қиритиб олди.

Подшолик даври мобайнида у, шимолий Хиндистонга ўн етти марта юриш қилди. Хиндистон шаҳарлари муслмонлар томонидан ниҳоят даражада каттик таланди. Муҳаммад /азнавий бу юришлардан шимолга ўн минглаб эрқак ва аёлларни асир қилиб хайдаб кетди, мамлақатни, айниқса хинд ибодатхоналарини талаб, қарвон-қарвон олтин, қумуш, қимматбаҳо тошлар олиб кетди. /азна шаҳри мухташам бинолар билан безалди, бу биноларнинг қўпини Хиндистон устиворлари солган эди. 1030 йилда Маҳмуд /азнавий ўлган вақтда унинг империяси амударё қирғоқларидан тортиб, то Ганга дарёсигача борган, бутун Хинд дарёси хавзасини ҳам ўз ичига олган эди. Лекин унинг пойтахти Хиндистондан ташқарида эди. Хиндистон Маҳмуд /азнавий учун бўйсундирилган бир вилоятгина эди. Шундай бўлса-да, Хиндистоннинг шимолига жуда қўп муслмонлар - хуросонликлар, турк ва афғонлар бориб ўрнашди. Шимолий - Шарқий Хиндистон (ҳозирги Покистон) аҳолисининг бир қисми ислом динини қабул қилиб, бора-бора истилочилар билан аралшиб кетди.

XII аср охирларида Хиндистонга /азна истилочилари иккинчи марта ҳужум қилди. 1175 йилга /азна ҳоқими Муҳаммад Гурий Панжобга бостириб қириб, уни эгаллагач, шарққа қараб силжишни давом эттирди. 90 йилларда у Жамна билан Ганг дарёлари ўртасидаги бутун ерларни, сўнгра эса Бенғалияни босиб олди, Гурий вафотидан (1206 йилдан) кейин унинг ноиб Кутбиддин Ойбек /азнадан ажралиб чиқиб, Хиндистоннинг шимолида (ҳозирги Хиндистон республикасининг пойтахти Дехлини марказ қилиб) мустақил давлат тузди. Янги давлат пойтахт шаҳарнинг номи билан Дехли султонлиғи деб юритиладиган бўлди.

3. Мадрахимов.